

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τομ. 41, 2013

Κρίσεις και κρίσιμες στιγμές του φεμινιστικού γίνεσθαι

Σαμίου Δήμητρα

Πανεπιστήμιο Αθηνών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης
και Δημόσιας Διοίκησης

<https://doi.org/10.12681/hpsa.14537>

Copyright © 2017

To cite this article:

Σαμίου, Δ. (2017). Κρίσεις και κρίσιμες στιγμές του φεμινιστικού γίνεσθαι. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 41, 84-102. doi:<https://doi.org/10.12681/hpsa.14537>

ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΙΜΕΣ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΥ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ

*Δήμητρα Σαμίου**

Το άρθρο αναφέρεται στις διαφορετικές σημασιοδοτήσεις του όρου «κρίση» και ειδικότερα στο πώς αυτές σχετίζονται με τον φεμινισμό, ιδωμένο ως κριτική θεώρηση των έμφυλων εξουσιαστικών σχέσεων και κυρίως ως κοινωνικό κίνημα. Ιδιαίτερα εξετάζονται οι παράγοντες που επέφεραν εσωτερική κρίση και ύφεση στο φεμινιστικό κύμα των τελευταίων δεκαετιών, το οποίο παρά την πληθώρα θεωρητικών αναλύσεων αδυνατεί να τις αξιοποιήσει στο επίπεδο της συλλογικής δράσης.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αναμφισβήτητα η πρόσφατη (μετά το 2008-2009) αποτυχία του ισχύοντος οικονομικού συστήματος καθώς και η ανέχεια και η επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης μεγάλου μέρους του πληθυσμού, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, ως αποτέλεσμα των συγκεκριμένων δημοσιονομικών πολιτικών που εφαρμόστηκαν, έχουν κάνει έτσι ώστε ο όρος «κρίση» να έχει εν τέλει ταυτιστεί απόλυτα με τη συγκεκριμένη οικονομική συγκυρία και την πολλαπλά αμφισβητούμενη και επιβεβλημένη εκ των άνω λιτότητα. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η τρέχουσα οικονομική δυσπραγία –η μεγαλύτερη που έχει καταγραφεί μεταπολεμικά¹ έχει βαθύτατα αρνητικές επιπτώσεις σε όλους σχεδόν τους τομείς, συμπεριλαμβανομένων των έμφυλων σχέσεων (στην εργασία, στην

* Η Δήμητρα Σαμίου είναι ιστορικός, διδάκτωρ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το κείμενο αυτό οφείλει πολλά στις παρατηρήσεις των Μαρίνας Μείδανη, Έφης Αβδελά και Μάρως Παντελίδου Μαλούτα τις οποίες η συγγραφέας ευχαριστεί.

1. Βλ. ενδεικτικά Μ. Ματσαγγάνης, «Το κοινωνικό δίχτυ ασφαλείας αντιμέτωπο με τη φτώχεια στην Ελλάδα της κρίσης», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 120, 2013, σ. 47· Α. Ιωαννίδης, «Η επίπτωση της οικονομικής κρίσης στην ελληνική αγορά εργασίας: μία γενική εκτίμηση», *στο ίδιο*, σ. 54.

οικογένεια και αλλού), όπως δείχνουν πρόσφατες μελέτες.²

Η μονοπώληση αυτή μας κάνει όμως να ξεχνάμε ότι στην ελληνική γλώσσα ο όρος «κρίση» έχει (ετυμολογικά και κοινωνιολογικά) και άλλες σημασιοδοτήσεις. «Κρίση» σημαίνει πρωτίστως την «κακή λειτουργία»³ ή την παροξυσμική φάση μιας υποκείμενης διαταραχής ή ενός προβλήματος.⁴ Άλλες φορές ο όρος σημαίνει «επιλογή» και «εκλογή», ακόμη τη «φιλονικία», την «έκβαση» και την «απόφαση».⁵ Όλα αυτά οδηγούν στις σκέψεις: α) ότι οι κρίσεις εκφράζουν σοβαρά κοινωνικά ζητήματα που έχουν μείνει άλυτα επί καιρό· β) ότι έχουν πολυποίκιλες εκφάνσεις και αποτελέσματα· και γ) ότι εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία από την ίδια την εκδήλωση της κρίσης είναι η έγκαιρη αντίδραση απέναντι στα ανεπίλυτα ζητήματα καθώς και το είδος των επιλογών που θα γίνουν αλλά και των διαδικασιών που θα ακολουθηθούν για την από-κρίση και την ανταπό-κρίση σε αυτά προς όφελος των πλειοψηφιών και όχι των λίγων.

Έχοντας επομένως υπόψη τις πιο πάνω πολλαπλές σημασιοδοτήσεις του όρου θα προσπαθήσουμε να τις συσχετίσουμε με τα ζητήματα του φύλου, κυρίως δε με τις φεμινιστικές διεκδικήσεις και την αγωνιστική πορεία τους.

2. ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

Ξεκινώντας από την απαρχή του σύγχρονου κόσμου δεν μπορούμε παρά να διαπιστώσουμε πως η ιστορική πορεία του φεμινισμού (ακόμη και τότε που δεν είχε αυτή την ονομασία, αλλά οριζόταν ως «γυναικείο κίνημα» ή ως «αγώνας για τα δικαιώματα των γυναικών»)⁶ έχει συνυφανθεί με τις ποικίλες, μεγαλύτερες ή μικρότερες κοινωνικές κρίσεις, ορισμένες από τις οποίες κατέ-

2. Για τις οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης στον γυναικείο πληθυσμό, βλ. Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις “γυναίκες” σε χαλεπούς καιρούς», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 115, 2011, σ. 17-26· Μ. Karamessini - J. Rubery (επιμ.), *Women and Austerity. The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*, Routledge, Λονδίνο-Ν. Υόρκη 2013.

3. Βλ. λήμμα «κρίση», στο Γ. Μπαμπινιώτης, *Μικρό λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2006, σ. 463.

4. Βλ. λήμμα «κρίσις», στο Ι. Σταματάκος, *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, Φοίβις, Αθήνα 1972, σ. 551.

5. Στο ίδιο.

6. Για μια ιστορική παρουσίαση της χρήσης του όρου «φεμινισμός», βλ. Α. Ψαρρά, «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», *Δίπλη*, τχ. 6, 1993, σ. 31-54.

ληξαν σε μεγάλες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές ανατροπές. Ο φεμινισμός ή καλύτερα οι φεμινισμοί υπήρξαν αναμφίβολα γέννημα-θρέμμα ιστορικών στιγμών της νεωτερικότητας, κατά τις οποίες λάμβαναν χώρα βαρυσήμαντες ρήξεις με προγενέστερα συστήματα και δομές, αρχής γενομένης από την κατάλυση του παλαιού καθεστώτος. Τέτοιες κρίσιμες ιστορικές συγκυρίες υπήρξαν οπωσδήποτε η Γαλλική Επανάσταση, οι αγώνες για την κατάργηση της δουλείας, οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις του 1848, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, οι κοινωνικές εξεγέρσεις της δεκαετίας του 1960-1970 στις ΗΠΑ και τη Δυτική Ευρώπη, η κατάρρευση των πρώην ανατολικών κομμουνιστικών καθεστώτων μετά το 1989 κ.ά. Ήταν επομένως εν μέσω κοσμογονικών ανατρεπτικών στιγμών και κρίσιμων κοινωνικών αλλαγών που πρωτοδιατυπώθηκαν, αλλά και συνέχισαν να διατυπώνονται έκτοτε αν και με διαφορετικούς όρους, τα φεμινιστικά αιτήματα, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι κάθε μία κοινωνική έκρηξη έχει αναγκαστικά και απαραίτητα ως επακόλουθό της την εμφάνιση συγκροτημένων διεκδικήσεων ή μιας μορφής αγώνα για την εξάλειψη της κοινωνικής κατωτερότητας των γυναικών. Αυτή η διαπίστωση υποδηλώνει όμως ότι ιστορικά οι γυναίκες κατάφεραν ευχερέστερα να κινητοποιηθούν και να συγκροτηθούν ως συλλογικό υποκείμενο της εμπρόθετης δράσης μέσα από μια διαδικασία αντιπαραβολής των δικών τους αιτημάτων σε εκείνα κάποιων άλλων κοινωνικών κατηγοριών ή συλλογικοτήτων που –καθόλου τυχαία– δραστηριοποιούνταν σε παράλληλο τόπο και χρόνο απέναντι σε εξουσιαστικές δομές. Η φεμινιστική κριτική ήρθε να κρίνει και να κατακρίνει με τη σειρά της τόσο τον πατριαρχικό-σεξιστικό χαρακτήρα των ίδιων αυτών δομών όσο και εκείνους που τις αντιμεύχονταν, δείχνοντας πώς η απαξίωση και η περιθωριοποίηση των γυναικών υπέβασκε σε κάθε κοινωνική και πολιτική σχέση.

Κατά συνέπεια, αν ο όρος «κρίση» σηματοδοτεί τη διαταραχή της κανονικότητας στη λειτουργία ενός συστήματος και αν σημαίνει επίσης την ανατροπή αρκετών από τις προγενέστερες συνθήκες, οι οποίες έμοιαζαν ορθές και αυτονόπτες, τότε ο φεμινισμός μπορεί ασφαλώς να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα των κρίσεων νομιμοποίησης του συστήματος έμφυλων σχέσεων. Η απόρριψη των ανδροκρατικών θεσμών και η εκστρατεία για την αμφισβήτηση της γυναικείας κοινωνικής κατωτερότητας μετατράπηκε σε συστηματικό αγώνα για την ανατροπή των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας, εκφράζοντας δημόσια την κρίση που βίωναν οι γυναίκες υπό καθεστώς ανελευθερίας και αδυναμίας να διαχειριστούν αυτόνομα την ύπαρξή τους. Τίθεται όμως το ερώτημα: είναι οι εξεγέρσεις και τα κοινωνικά κινήματα αναγκαστικά επακό-

λουθα κάθε κοινωνικής κρίσης; Η απάντηση του γνωστού κοινωνιολόγου Alberto Melucci είναι ότι «ένα κοινωνικό κίνημα δεν είναι απάντηση σε μια κρίση, αλλά έκφραση μιας σύγκρουσης».⁷

Αναμφίβολα η μελέτη των ιστορικών φαινομένων μάς δείχνει ότι μια οποιαδήποτε κρίση από μόνη της δεν παράγει κοινωνικά κινήματα ούτε τα κοινωνικά κινήματα εμφανίζονται σε περιόδους κρίσεων και μόνο. Παρ' όλα αυτά, είναι αδύνατο να δημιουργηθεί ένα κοινωνικό κίνημα, αν δεν προϋπάρχει κάποιο οξύ κοινωνικό ζήτημα που δημιουργεί ένταση εξαιτίας της μη επίλυσής του. Και βέβαια η σχέση μεταξύ μιας (υφέρπουσας ή έκδηλης) κοινωνικής κρίσης και της εμφάνισης ενός κοινωνικού κινήματος δεν είναι μηχανιστική αλλά δυναμική και αφορά πλήθος παραγόντων ανάλογα με τις περιστάσεις, τις προθέσεις και τις διαθεσιμότητες.⁸ Εφόσον δε το ξέσπασμα μιας κοινωνικής κρίσης δύσκολα μπορεί να προβλεφθεί, πολύ περισσότερο δεν μπορεί να προβλεφθεί το πώς και το πότε θα δημιουργηθεί ένα κοινωνικό κίνημα ούτε και το ποια μορφή θα πάρει.

Αλλά εδώ το ζήτημα τίθεται και αντιστρόφως: υπάρχουν περιπτώσεις όπου ενώ κάποιες συλλογικότητες εξεγείρονται απέναντι σε ένα υφιστάμενο άνισο καθεστώς που τις θίγει, η πλειοψηφία όσων θίγονται συνεχίζουν να υποστηρίζουν ή έστω να συντηρούν το καθεστώς αυτό. Υπάρχει άραγε τρόπος να μετρηθούν τα όρια της αποδοχής ενός κρατούντος συστήματος από εκείνες τις κοινωνικές κατηγορίες που μειονεκτούν και που θα έπρεπε να επιδιώκουν την κατάργησή του; Με άλλα λόγια γιατί τα υποκείμενα της καταπίεσης δεν εξεγείρονται απέναντι στην καταπίεσή τους, αλλά αντίθετα είτε υπομένουν είτε συναινούν πλήρως σε αυτή, μάλιστα αναπαράγοντάς την ως έναν βαθμό στο μέτρο των δυνατοτήτων που το ίδιο το σύστημα τους παρέχει; Ή, πιο καθαρά, σε ποιον βαθμό πρόκειται για μια ανέφικτη διαδικασία και σε ποιον βαθμό η καθήλωση στις δοσμένες συνθήκες υποδηλώνει έναν ενδόμυχο φόβο μπροστά στο άγνωστο που θα επέφερε μια κρίση αμφισβή-

7. Όπως αναφέρεται στο Μ. Ψημίτης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Διάδραση, Αθήνα 2011, σ. 150.

8. Για διαφορετικούς παράγοντες που επιδρούν στην εμφάνιση κοινωνικών κινήματων, βλ. D.J. Russell - M. Kuechler (επιμ.), *Challenging the Political Order. New Social and Political Movements in Western Democracies*, Polity Press, Cambridge-Οξφόρδη 1990· S. Tarrow, *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1998· M. Giugni - D. McAdam - Ch. Tilly (επιμ.), *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη-Λονδίνο 1999· Ch. Tilly, *Κοινωνικά κινήματα, 1768-2004*, Σαββάλας, Αθήνα 2007· D. della Porta - M. Diani, *Κοινωνικά κινήματα. Μια εισαγωγή*, πρόλ.-επιμ. Σ. Ι. Σεφεριάδης, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, Κριτική, Αθήνα 2010.

τησης; Η αλήθεια είναι ότι τα ερωτήματα αυτά δεν έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα τη φεμινιστική έρευνα, τουλάχιστον όχι στον ίδιο βαθμό με τον οποίο έχουν εξεταστεί άλλες θεματικές του φύλου.⁹

Στην αντίθετη κατεύθυνση, η δημόσια εκφρασμένη αμφισβήτηση και ρήξη με το σύστημα έμφυλων σχέσεων δημιουργεί αναστάτωση, δυσαρέσκεια και απηχανία σε ικανή μερίδα του ευρύτερου πληθυσμού, πρωτίστως δε σε εκείνους που (αισθάνονται ότι) χάνουν ορισμένα αγαθά, προνόμια και ευκαιρίες ή ακόμη και στοιχεία της παραδοσιακής τους ταυτότητας. Το γενικόλογό αυτό ερώτημα πρέπει όμως να συγκεκριμενοποιείται, εφόσον η διάσταση του φύλου έχει αποδειχτεί ότι είναι μία μεταξύ πολλών άλλων παραμέτρων που παράγουν διακρίσεις, καθιστώντας δυσδιάκριτες τις οριοθετήσεις των εξουσιαστικών σχέσεων. Έτσι το ερώτημα που πρέπει να τεθεί είναι: ποια άτομα ή έμφυλες κοινωνικές κατηγορίες χάνουν τι κάθε φορά, για να κερδίσουν τι ποια άτομα και ποιες κατηγορίες;¹⁰

Εκείνο δε που πρέπει εξίσου να τονιστεί είναι ότι οι ανατροπές που επέφεραν τα φεμινιστικά κινήματα στα κοινωνικά δεδομένα προκάλεσαν και συνεχίζουν να προκαλούν κρίσεις στην προσωπική ταυτότητα καθώς και στις διαπροσωπικές σχέσεις σε ευρύτατο φάσμα του πληθυσμού στον δυτικό πολιτισμό: τα άτομα χρειάστηκε/χρειάζονται να αναπροσαρμόζουν συμπεριφορές, αξίες και στάσεις ζωής, αμφισβητώντας τα επίσης μεταβαλλόμενα συντω χρόνω έμφυλα στερεότυπα και αλλάζοντας λίγα ή πολλά από εκείνα με τα οποία γαλουχήθηκαν. Η διαδικασία εξατομίκευσης που χαρακτηρίζει άλλωστε τον νεότερο δυτικό πολιτισμό έχει συμβάλει προς αυτή την κατεύθυνση, αν και οι αντιστάσεις απέναντι στην κατάργηση των κυρίαρχων έμφυλων προτύπων παραμένουν ισχυρές, συνεχίζοντας να προκαλούν κραδασμούς και κρίσεις σε κοινωνικό και προσωπικό επίπεδο.¹¹

9. Οι απόψεις του γνωστού κοινωνιολόγου Π. Μπουρντιέ για τον τρόπο με τον οποίο επιδρά η συμβολική βία στη διατήρηση των εξουσιαστικών έμφυλων σχέσεων, δημοσιευμένες αρχικά ως άρθρο στο περιοδικό *Actes de la recherche en sciences sociales*, τχ. 84, 1990, σ. 2-31, προσφέρουν μια εμβριθή ανάλυση του φαινομένου· ταυτόχρονα όμως συνάντησαν σφοδρή κριτική, ώστε ο ίδιος αναγκάστηκε να προβεί σε επανεξέταση και επαναδιατύπωσή τους. Για την έκδοση της πρώτης εκδοχής στα ελληνικά, βλ. Π. Μπουρντιέ, *Η ανδρική κυριαρχία* (1η έκδ. Δελφίνι, Αθήνα 1994, 2η έκδ. Στάχυ, Αθήνα 1999)· για την επαναδιατύπωση των απόψεών του, βλ. P. Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία*, Πατάκης, Αθήνα 2007.

10. Πρβλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, σ. 23.

11. Βλ. Fr. de Singly, «Η μεταβλητή θέση του φύλου στην προσωπική ταυτότητα», στο Μ. Maruani (επιμ.), *Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες. Τι γνωρίζουμε σήμερα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008,

3. ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ

Η διόλου ενιαία εξέλιξη της θεωρίας και της πράξης του φεμινισμού έχει δημιουργήσει ποικίλες τάσεις και ρεύματα στο εσωτερικό του –άλλοτε συναφή και άλλοτε εμφανώς αντικρουόμενα– που πολλαπλασιάστηκαν σε υπερβολικό βαθμό ειδικότερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, τόσο εξαιτίας των αλλαγών που επήλθαν στο νομοθετικό και στο οικονομικό status των γυναικών όσο και εξαιτίας των συνεχώς ανανεούμενων θεωρητικών επεξεργασιών για το φύλο. Οι διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις και οι αντίστοιχες διαφωνίες έχουν προκαλέσει επανειλημμένα και εξακολουθούν να προκαλούν βαθύτατες εσωτερικές κρίσεις στον συγκεκριμένο χώρο. Κατά συνέπεια, όπως σε όλα τα μεγάλης έκτασης κοινωνικά κινήματα, έτσι και στον φεμινισμό οι κρίσεις αποδεικνύονται σε μεγάλο βαθμό ενδημικές.

Μία από τις πτυχές των ενδοφεμινιστικών κρίσεων σχετίζεται με την αδυναμία συνέχισης της αγωνιστικής πορείας του συγκεκριμένου κινήματος. Είναι ιστορικά διαπιστωμένο ότι τα νεοεμφανιζόμενα φεμινιστικά κινήματα τείνουν να ανατρέπουν ριζικά τις προτεραιότητες ή τη φιλοσοφία των διεκδικήσεων που είχαν προβάλει οι παλαιότερες φεμινιστικές συλλογικότητες.¹² Κατ' επέκταση η διατήρηση των φεμινιστικών κινητοποιήσεων από μια ιστορική περίοδο σε μίαν άλλη δεν γίνεται με όρους κανονικότητας και συνέχειας, αλλά με όρους ρήξης και διαφωνιών, μεσούσης μιας κρίσης αναποτελεσματικότητας ή απονομιμοποίησης των προηγούμενων αγώνων. Με αυτήν την έννοια ο διαχωρισμός των φεμινιστικών κινήματων σε πρώτο, δεύτερο και τρίτο κύμα δεν αφορά μόνο τη διαφορετική χρονική στιγμή κατά την ο-

σ. 68-73· Κλ. Μπρέγκερ, «Ταυτότητα», στο Ντ. Βαΐου - Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *φυλο@ερευνα. Κείμενα θεωρίας του φύλου από τη Γερμανία*, μτφρ. Φ. Νώτη, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 107-133.

12. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, αυτό συνέβη στην Ιταλία και στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1970, όπου ορισμένες αυτόνομες και ριζοσπαστικές φεμινιστικές ομάδες προήλθαν μέσα από διαδικασίες αμφισβήτησης και σύγκρουσης με παλαιότερες γυναικείες οργανώσεις που επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους σε θεσμικά μόνο αιτήματα (για τις γυναίκες ως εργαζόμενες, συζύγους και μητέρες), χωρίς να αγγίζουν ζητήματα των διαπροσωπικών σχέσεων, της έμφυλης βίας και των βιασμών, της αυτόνομης έκφρασης της γυναικείας συνείδησης, της αντισύλληψης κ.ά. Για την Ιταλία, βλ. Υ. Ergas, «Le féminisme des années 1960-1980», στο G. Duby - M. Perrot - F. Thébaud (επιμ.), *Histoire des femmes en Occident*, Perrin, Παρίσι 2002, σ. 673· για την Ελλάδα, βλ. Ε. Παπαγαρουφάλη, «Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών. Ένα (δι-)ερευνητικό ταξίδι στο παρελθόν του ελληνικού γυναικείου κινήματος», *Δίπλη*, τχ. 8, 1995-1996, σ. 15-29.

ποία εμφανίστηκαν, αλλά και την ιστορικότητά τους, δηλαδή στους τρόπους με τους οποίους οι φεμινιστικές συλλογικότητες αγωνίστηκαν και το είδος των αιτημάτων που προέβαλλαν στο πλαίσιο κάθε εποχής.¹³

Απόλυτα συνυφασμένα με τα προηγούμενα είναι και η επιστημονική διαφωνία που διατυπώνεται ως προς το αν πρέπει να συμπεριλαμβάνεται το τελευταίο φεμινιστικό κίνημα στον κατάλογο των «νέων κοινωνικών κινήματων» ως ένα από τα κοινωνικά κινήματα βάσης που δημιουργήθηκαν στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη από τη δεκαετία του 1960.¹⁴ Χωρίς να αμφισβητεί κανείς το γεγονός ότι μεγάλο μέρος των συλλογικοτήτων που δραστηριοποιήθηκαν στο δεύτερο φεμινιστικό κύμα εντάσσονται στο ευρύτερο σύνολο εκείνων που συγκροτήθηκαν ως νέα κοινωνικά κινήματα, από την άλλη –όπως πιστεύουν οι ερευνήτριες Myra Marx Ferree και Carol McClurg Mueller– έτσι εκφρασμένη η αποτύπωση των φεμινιστικών κινήματων απαλείφει τον πλουραλισμό των φορέων τους και την πολυκύμαντη ιστορία τους, εφόσον αποδείχθηκε ότι έχουν υπάρξει μεταξύ των πιο σύνθετων αλλά και μακροβιότερων της νεωτερικότητας.¹⁵

Κατά συνέπεια αυτό που συσκοτίζει την ταξινομική πρόσληψη των φεμινιστικών κινητοποιήσεων είναι ότι στην πραγματικότητα πολλές από τις παλαιότερες φεμινιστικές οργανώσεις συνεχίζουν να υπάρχουν παράλληλα με τις καινούριες, οι οποίες αναδιαπραγματεύονται τα ζητήματα του φύλου και

13. Το «πρώτο κύμα» περιλαμβάνει τις κινητοποιήσεις των γυναικών από τον 19ο αιώνα μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και αφορά την απόκτηση δικαιωμάτων και την ένταξη στους θεσμούς, στο πλαίσιο μιας «αναλογικής ισότητας»· το «δεύτερο κύμα» αναφέρεται στις κινητοποιήσεις των ετών 1960-1980 με τις οποίες αμφισβητήθηκαν οι τρόποι λειτουργίας όλων των πατριαρχικών αξιών και θεσμών (συμπεριλαμβανομένης της οικογένειας και της μη αμειβόμενης οικιακής εργασίας), ενώ ταυτόχρονα διευρύνθηκαν τα γυναικεία δικαιώματα με την κατοχύρωση της «αριθμητικής ισότητας»· ως «τρίτο φεμινιστικό κύμα» χαρακτηρίζεται εκείνο που αποσκοπεί στην «εξισωτική ανατροπή» των υφιστάμενων έμφυλων ταυτοτήτων και άνισων σχέσεων· ειδικά για τη μετά το 1960 περίοδο βλ. συνοπτικά Α. Αθανασίου, «Εισαγωγή. Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το “δεύτερο κύμα”», στο της ίδιας (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική πρακτική*, Νήσος, Αθήνα 2006, σ. 13-138· Δ. Κογκίδου - Φ. Πολίτης, «Η εννοιολόγηση του φύλου στη φεμινιστική σκέψη: από το δίπολο βιολογικό-κοινωνικό φύλο στην απαρχή του τρίτου φεμινιστικού κύματος», προλογικό σημείωμα στο R.W. Connell, *Το κοινωνικό φύλο*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 1-29.

14. Βλ. ενδεικτικά, N. Crossley, *Making Sense of Social Movements*, Open University Press, Buckingham-Φιλαδέλφεια 2002, σ. 149-167, κεφ. «New Social Movements».

15. M. Marx Ferree - C. McClurg Mueller, «Feminism and the women's movement: A global perspective», στο D.A. Snow - S.A. Soule - H. Kriesi (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell, Malden-Οξφόρδη 2005, σ. 576-584.

αναδιαμορφώνουν ριζικά το τοπίο των διεκδικήσεων. Αλλά το περίεργο είναι ότι ενώ ο φεμινισμός έχει μακρά ιστορία, οι εκάστοτε δυναμικές φάσεις εξέγερσης (αυτο)παρουσιάζονται ως καινοφανείς.¹⁶ Οι νεοεμφανιζόμενες ομάδες όχι μόνο διεκδικούν τα αιτήματά τους με διαφορετικούς τρόπους και ρητορικές, αλλά ταυτόχρονα λησμονούν αντίστοιχες προσπάθειες που είχαν λάβει χώρα στο παρελθόν. Αυτή η αμνημοσύνη εκφράζει ασφαλώς τη γενικότερη υποτίμηση και περιθωριοποίηση του φεμινισμού ως παράγοντα κοινωνικοπολιτικής αλλαγής στη συνείδηση μιας ολόκληρης κοινωνίας και συνιστά ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου αγώνα. Συνοπτικά στη μέχρι σήμερα ιστορική διαδρομή μοιάζει να διαμορφώνεται το εξής σχήμα: τα φεμινιστικά κινήματα γεννιούνται με αργούς ρυθμούς και μαζικοποιούνται δύσκολα, αλλά στη συνέχεια δυναμώνουν και κερδίζουν έδαφος, ενώ μετά από ορισμένες κατακτήσεις ή παραχωρήσεις από τους θεσμικούς φορείς οπισθοχωρούν και χάνονται, για να αναγεννηθούν ξανά ως «άλλα», μέσα σε διαφορετικές συγκυρίες και μετατοπίσεις κοινωνικών δεδομένων και πολιτικών ιεραρχήσεων.¹⁷

Όπως συμβαίνει με όλα τα μεγάλης εμβέλειας κοινωνικά ή πολιτικά κινήματα, στα μεσοδιαστήματα των διεκδικήσεων οι φεμινιστικές ιδέες και αιτήματα δεν έμειναν βεβαίως αναπάντητα. Αντίθετα προκάλεσαν οξύτατες αντιδράσεις και αντικινήματα¹⁸ που υποστήριζαν εκ διαμέτρου αντίθετες θέσεις, προβάλλοντας συντηρητικά ή αντιδραστικά προτάγματα με στόχο να ακυρώσουν τα κεκτημένα ή τις επικείμενες επιτυχίες των φεμινιστριών: στη Μ. Βρετανία και στις ΗΠΑ για παράδειγμα η εκστρατεία ενάντια στη διεκδίκηση της ισοπολιτείας από τις γυναίκες οξύνθηκε τόσο, ώστε είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση ανδρικών οργανώσεων που αντιπολιτεύονταν συστηματικά και

16. Ενδεικτικό του φαινομένου είναι ότι τον Οκτώβριο του 1970 εκδόθηκε στη Γαλλία το ειδικό τεύχος (54-55) του περιοδικού *Partisans*, με τον εύγλωττο τίτλο «*Libération des femmes, année zéro*» («Απελευθέρωση των γυναικών, έτος μηδέν»). Το ίδιο συνέβη και στην Ελλάδα· βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών», στο της ίδιας, *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2000, σ. 294.

17. Πρβλ. Σ. Αλεξάντερ, «Γυναίκες, τάξη και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες 1830-1840. Ορισμένες σκέψεις για τη συγγραφή μιας φεμινιστικής ιστορίας», στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 237.

18. «Ένα “αντικίνημα” είναι ένα κίνημα το οποίο προβάλλει, την ίδια περίοδο, αντιθετικά αιτήματα προς ένα αρχικό κίνημα»· βλ. D.S. Meyer - S. Staggenborg, «Movements, Counter-movements and the Structure of Political Opportunity», *The American Journal of Sociology*, τχ. 101/6, 1996, σ. 1631.

με ένταση τη χορήγηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες.¹⁹

Το σοβαρότερο πάντως αντικίνημα απέναντι στην αναβάθμιση του δημόσιου ρόλου των γυναικών στη διάρκεια του 20ού αιώνα υπήρξε η επικράτηση του φασιστικού και ναζιστικού φαινομένου που στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ανέστρεψε την πορεία των γυναικών της Ευρώπης προς την απόκτηση μεγαλύτερης προσωπικής ελευθερίας και ίσων δικαιωμάτων, προκαλώντας ανάσχεση των προηγηθεισών αλλαγών και διαφοροποίηση του κράτους δικαίου ως προς το φύλο. Και δεν είναι οπωσδήποτε τυχαίο ότι ένα αντίστοιχο φαινόμενο έχει κάνει σήμερα ορατή την επέλασή του, μεσούσης της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, μέσα από τα ακροδεξιά κόμματα, εμφανέστερα στην Ελλάδα από αλλού, όπως δείχνει και η περίπτωση του νεοναζιστικού (ρατσιστικού και σεξιστικού ταυτόχρονα) κόμματος της Χρυσής Αυγής και η απήχυσή του σε ευρύτερες ομάδες του πληθυσμού.²⁰

Οι αντιστάσεις δεν είναι όμως πάντα εξίσου σφοδρές ή άμεσα εκφρασμένες στο πολιτειακό και κομματικό επίπεδο. Στις μέρες μας παρατηρείται μια γενικότερη κρίση λήθης σχετικά με τον φεμινισμό και την ιστορική του σημασία στον δημόσιο λόγο (στα ΜΜΕ κ.α.). Απουσία ενδιαφέροντος για το φεμινιστικό γίνεσθαι παρατηρείται επίσης σε επιστημονικό επίπεδο: οι αναφορές στα φεμινιστικά κινήματα έχουν ελαχιστοποιηθεί και αποτελούν πλέον ισχνότατο τμήμα των εν γένει μελετών για το φύλο. Ενώ δηλαδή η κριτική επιστημονική παραγωγή των τελευταίων δεκαετιών αυξήθηκε αριθμητικά και εμπλουτίστηκε θεματικά, αναδεικνύοντας πολλές –ακόμη και δυσδιάκριτες πτυχές– του (κοινωνικού) φύλου (gender), ο φεμινισμός τείνει να αποσυρθεί από την ατζέντα των θεμάτων που εγείρουν το ενδιαφέρον των επιστημόνων. Και όμως οι φεμινιστικές ιδέες και οι αντίστοιχοι αγώνες ήταν εκείνοι που αποτέλεσαν τις εναρκτήριες θεματικές των σχετικών σπουδών τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη (εξίσου και στην Ελλάδα), διότι μέσα από αυτές προσπαθούσε η κριτική φεμινιστική θεώρηση να εξετάσει το συλλογικό γυναικείο παρελθόν και τις εξουσιαστικές έμφυλες σχέσεις.²¹

19. Βλ. E.F. Hurwitz, «The International Sisterhood», στο R. Bridenthal - Cl. Koonz - S. Stuard (επιμ.), *Becoming Visible. Women in European History*, Houghton Mifflin, Βοστόν-Λονδίνο 1977, σ. 334· S. Kingsley Kent, *Sex and Suffrage in Britain, 1860-1914*, Princeton University Press, Princeton 1987, σ. 55.

20. Για την επανάκαμψη ενός σεξιστικού και ρατσιστικού λόγου στην Ελλάδα της οικονομικής-κοινωνικής κρίσης της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα, βλ. Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, «Απόκρυφες πτυχές της μελανής ψήφου», *Η Αυγή*, «Ενθέματα», 1.7.2012· αναδημοσιεύεται στα *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 117, 2012, σ. 4-5.

21. Η Τζούντιθ Μπένετ παρατηρούσε ήδη το 1989 ότι στις αμερικανικές σπουδές υπήρχε

4. Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

«Πιστεύω ότι για πολλές από εμάς ο φεμινισμός
περνά μια περίοδο θλίψης, ίσως κιόλας μια περίοδο ήττας»
Judith Butler²²

Αν ο φεμινισμός συνιστά μια μακρόβια κριτική θεώρηση του πατριαρχικού συστήματος έμφυλων σχέσεων και μια εκστρατεία για την ανατροπή του, οι στιγμές κατά τις οποίες αναπτύχθηκαν συντονισμένες φεμινιστικές κινητοποιήσεις που μπορούν να χαρακτηριστούν «κίνημα» είναι συγκεκριμένες, εφόσον από μόνη της η διατύπωση θέσεων και η ύπαρξη συλλογικοτήτων δεν επαρκούν για τον σκοπό αυτόν. Σύμφωνα με τον Charles Tilly, για να αναπτυχθεί ένα κοινωνικό κίνημα πρέπει να υπάρχει ταυτόχρονη παρουσία τριών δυναμικών στοιχείων: α) «μια επίμονη οργανωμένη δημόσια προσπάθεια διατύπωσης συλλογικών διεκδικήσεων έναντι κατεστημένων αρχών-στόχων»²³ β) «μια σειρά πρωτοβουλιών για τη διατύπωση αιτημάτων»²⁴ και γ) «συντονισμένες δημόσιες παραστάσεις αξιολύπησης, ενότητας, πολυαριθμίου και δέσμευσης των συμμετεχόντων για λογαριασμό τους ή/και απέναντι στους υποστηρικτές τους».²⁵

Τα τρία αυτά στοιχεία του «πολιτικού συμπλέγματος»²⁶ που ονομάζεται κοινωνικό κίνημα (δηλαδή οι στόχοι και τα αιτήματα, οι μορφές αγώνα, η μαζικότητα και η ένταση της διεκδίκησης) δεν είναι πάντα εύκολο να συνυπάρχουν. Με αυτή την έννοια τα κινήματα είναι εξ ορισμού εφήμερα: είναι «αστάθμητα, εμφανίζονται παροδικά και σε αυτό διαφέρουν από τους θεσμούς», σημειώνει η αμερικανίδα κοινωνιολόγος Roberta Garner.²⁷ Με πιο οξύ τρόπο διατυπώνει τη σχετική άποψη ο γάλλος κοινωνιολόγος Alain Tourain, ο οποίος υποστηρίζει πως «[ό]λα τα κοινωνικά κινήματα δεν έχουν

η τάση αποσύνδεσής τους από τις ρητές φεμινιστικές οπτικές, κάτι που κατά τη γνώμη της δεν θα μπορούσε να μείνει χωρίς επιπτώσεις, γιατί: «ό,τι αποσιωπάται αμέσως συσκοτίζεται και ό,τι συσκοτίζεται αργά ή γρήγορα λησμονιέται»· βλ. Τζ. Μ. Μπένετ, «Φεμινισμός και ιστορία», στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες*, ό.π., σ. 373-410.

22. J. Butler, *Undoing Gender*, Routledge, Ν. Υόρκη-Λονδίνο 2004.

23. Ch. Tilly, *Κοινωνικά κινήματα 1768-2004*, ό.π., σ. 20.

24. Στο ίδιο, σ. 29.

25. Στο ίδιο, σ. 21.

26. Η έκφραση ανήκει στον Tilly· στο ίδιο, σ. 29.

27. R. Garner, *Contemporary Movements and Ideologies*, McGraw-Hill, Ν. Υόρκη-Τορόντο 1996, σ. 12. Βλ. και Ν. Crossley, *Making Sense of Social Movements*, ό.π., σ. 4-5.

την ίδια ιστορία, αλλά όλα γεννιούνται και πεθαίνουν». ²⁸ Η αναγνώριση όμως του πότε ακριβώς συμβαίνει αυτή η γέννηση ή η διολίσθηση προς τον θάνατο, ο οποίος ωστόσο δεν απαγορεύει μια μεταγενέστερη αναγέννηση, κάθε άλλο παρά εύκολη είναι.

Για να διερευνήσουμε τις πιο πάνω θέσεις –τις οποίες ίσως δεν συμμερίζονται όλες όσες συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις του δεύτερου φεμινιστικού κύματος ούτε όλοι όσοι μελετούν την εξέλιξή του–, αλλά και για να κατανοήσουμε αυτό που στην τρέχουσα βιβλιογραφία ονομάζεται «κρίση του φεμινιστικού κινήματος», θα σταθούμε σε επιμέρους στοιχεία του ζητήματος. Και ετούτα αφορούν τα ατομικά και συλλογικά υποκείμενα της φεμινιστικής δράσης, το κράτος καθώς και τη γενικότερη πρόσληψη των έμφυλων ζητημάτων από την κοινωνία των πολιτών.

Ξεκινώντας από το έμψυχο υλικό πρέπει να τονιστεί ότι τα υποκείμενα της εμπρόθετης δράσης που δραστηριοποιούνται στα κοινωνικά κινήματα λειτουργούν με οράματα και εναλλακτικές ιδέες, τις οποίες δεν έχουν τη δυνατότητα να προωθήσουν μέσα από τις θεσμοθετημένες πολιτικές διαδικασίες. Η συγκεκριμένη δράση τους είναι αποτέλεσμα της ελεύθερης και εθελοντικής δέσμευσής τους, που είναι ανεξάρτητη από τον τρόπο βιοπορισμού τους. Με αυτήν την έννοια οι δεσμοί των υποκειμένων προς το κίνημα είναι κατεξοχήν διανοητικοί-πθικοί-συναισθηματικοί, δεσμοί ελεύθερης βούλησης χωρίς συμβάσεις και καταναγκασμούς. Ιδιαίτερη σημασία έχει αν και πόσο εκπληρώνονται τα οράματα των πρωταγωνιστ(ρι)ών· η απογοήτευση εκχυμونهύεται και δεν αργεί να έρθει. Έτσι αντιστρέφοντας το γνωστό σύνθημα του δεύτερου φεμινιστικού κύματος «το προσωπικό είναι πολιτικό», ο κοινωνιολόγος Sidney Tarrow αναλύοντας την απογοήτευση των υποκειμένων της κινηματικής δράσης μιλάει για το πώς το πολιτικό γίνεται εν τέλει προσωπικό. ²⁹ Ο ίδιος διαπιστώνει ότι η σχετικά γρήγορη αποστράτευση από το κίνημα καθώς και η πιθανή αλλαγή πλεύσης των υποκειμένων προς άλλες

28. Βλ. Al. Touraine, *La voix et le regard*, Seuil, Παρίσι 1978, σ. 131.

29. Ο Tarrow αναφέρει ότι η απογοήτευση συμβαίνει όταν οι ακτιβιστές/ριες βλέπουν ότι ο αγώνας τους κλίνει προς άλλες κατευθύνσεις από αυτές που είχαν οραματιστεί, όταν αποξενώνονται από τα υπόλοιπα άτομα της ομάδας ή όταν συγκρούονται, όταν αρχίζουν να διαπνέονται από οκεπτικισμό για τους στόχους του κινήματος ή όταν αισθάνονται ότι διακυβεύονται πολύ περισσότερα απ' όσα είχαν φανταστεί. Υπάρχει πάντα ένα προσωπικό κόστος για όλους/ες όσους/όσες συμμετέχουν σε μια συλλογική προσπάθεια, που μπορεί να οδηγήσει στην ιδιώτευση και την εσωστρέφεια· βλ. S. Tarrow, *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, σ. 164-165.

δημόσιες παρεμβάσεις χαρακτηρίζει γενικότερα τα άτομα που συμμετείχαν στα κινήματα των δεκαετιών 1960-1980.³⁰

Με αντίστοιχο τρόπο το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα άρχισε να φθείρεται εκ των ένδον εξαιτίας μιας ιδεολογικής και ψυχικής κάμψης και της συνακόλουθης αποστράτευσης από την κοινή προσπάθεια αρκετών φεμινιστριών. Η απογοήτευση δεν περιορίστηκε μόνο στην αίσθηση του ατελέσφορου για ορισμένα άλυτα ζητήματα, αλλά σχετίστηκε μεταξύ άλλων με τη δυσκολία συνεννόησης και επικοινωνίας μεταξύ ατόμων και των ομάδων τους.³¹ Ταυτόχρονα ορισμένες μορφές οργάνωσης που χαρακτήρισαν τον φεμινισμό του δεύτερου κύματος (π.χ. ομάδες αυτογνωσίας, ομάδες αυτοεξέτασης γυναικών κ.λπ.) θεωρήθηκαν από ένα σημείο και έπειτα ότι είχαν εκπληρώσει τον στόχο τους και άρα κρίθηκαν ξεπερασμένες. Ένας κύκλος προσπαθειών τερματίστηκε μετά από 15-20 χρόνια και αυτός σχετίστηκε και με τον προσωπικό κύκλο ζωής πολλών ακτιβιστριών που είτε θέλησαν από ένα σημείο και έπειτα να ιδιωτεύσουν είτε στράφηκαν σε άλλα ενδιαφέροντα.

Εξίσου σημαντικός για τη φθορά και την κρίση του φεμινιστικού κινήματος από τη δεκαετία του 1980 και μετά υπήρξε και ο τρόπος οικειοποίησης ορισμένων τουλάχιστον φεμινιστικών αιτημάτων από την πλευρά των πολιτικών κομμάτων, σε μια περίοδο όπου στην Ευρώπη έπνεε ένας άνεμος αλλαγής προς πιο σοσιαλδημοκρατικές κατευθύνσεις με την άνοδο στην εξουσία σοσιαλιστικών κομμάτων (για παράδειγμα σε χώρες όπως η Γαλλία και η Ελλάδα). Ιδιαίτερα τα κόμματα του ευρύτερου αριστερού χώρου ενσωμάτωσαν στα προγράμματά τους στοιχεία των φεμινιστικών διεκδικήσεων, ενώ οι φεμινίστριες βρήκαν σε αυτά έναν πρόθυμο συνομιλητή.³² Παρ' όλα αυτά, η εν λόγω διαδικασία δεν έφερε τρανταχτά αποτελέσματα, αν και λειτούργησε για κάποια χρόνια ευνοϊκά σε εσωκομματικό επίπεδο, αποδίδοντας έμφαση στις φεμινιστικές διεκδικήσεις. Σήμερα μεσοσύσης και της οικονομικής κρίσης το μόνο που έχει απομείνει στο κομματικό πλαίσιο είναι μια άτονη καταγραφή ορισμένων αιτημάτων για την εξάλειψη της έμφυλης ανισότητας.

Μια «μεταλλαγμένη» και μάλλον ανώδυνη οικειοποίηση ορισμένων φεμινιστικών διεκδικήσεων συντελέστηκε από το κράτος μέσω νομοθετικών αλλαγών στις χώρες όπου υπήρχαν δραστήρια φεμινιστικά κινήματα (μεταξύ αυτών και η Ελλάδα). Οι νομοθετικές και συνταγματικές αλλαγές που σε ορισμένες

30. Στο *ίδιο*, σ. 168.

31. Για την ελληνική πραγματικότητα της δεκαετίας του 1980, βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκουγχρονισμό των θεσμών», *ό.π.*, σ. 302.

32. Για την Ελλάδα, βλ. στο *ίδιο*.

περιπτώσεις υπερκέρασαν την τυπική κατοχύρωση της ισότητας και πήραν ακόμη και τη μορφή θετικών μέτρων/διακρίσεων (positive/affirmative action) υπέρ των γυναικών, έδωσαν ελπίδες σε όσες/όσους πίστεψαν ότι αυτή η διαδικασία θα ολοκλήρωνε την ισοπολιτεία και θα επέσπευδε την έμπρακτη ισότητα.³³ Η ευφορία που ακολούθησε τη ρύθμιση τέτοιου τύπου φεμινιστικών αιτημάτων συνδέθηκε με έναν εφνουχασμό που επιτάχυνε την απομαζικοποίηση των φεμινιστικών συλλογικοτήτων. Η υπεραξίωση των νομοθετικών αλλαγών καθώς και η διευκόλυνση που παρείχαν επιμέρους κορπορατιστικού τύπου ρυθμίσεις άρχισαν να συσκοτίζουν την εκμετάλλευση και τις διακρίσεις που συνεχίζουν να υφίστανται οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία ακόμη και στις πιο εκσυγχρονισμένες και λιγότερο πατριαρχικές κοινωνίες.

Βέβαια, όπως σωστά παρατηρούσαν με άρθρα τους αρκετές ακτιβίστριες του φεμινιστικού χώρου στην Ελλάδα, δεν είναι τόσο (ή μόνο) η οικειοποίηση ορισμένων αιτημάτων που έχει προκαλέσει την κρίση του φεμινισμού ως κινήματος, αλλά ήταν/είναι η αδυναμία του να αντεπεξέλθει στις αλλαγές και στον εκσυγχρονισμό των θεσμών.³⁴ Ο μεταβαλλόμενος συσχετισμός δυνάμεων μέσα στο κράτος προώθησε κάποιες αλλαγές υπέρ των επιμέρους γυναικείων συμφερόντων, ακόμη κι αν αυτές ευνόησαν ορισμένες κυρίως κατηγορίες γυναικών (π.χ. τις εργαζόμενες στη δημόσια μισθωτή εργασία). Ταυτόχρονα η ίδρυση εξειδικευμένων γραφειοκρατικών δομών για την παρακολούθηση και προώθηση γυναικείων ζητημάτων (Υπουργεία Ισότητας ή Ίσων Ευκαιριών) είχε ως αποτέλεσμα αφενός τη διάσπαση των ακτιβιστριών σε εκείνες που προσέβλεπαν σε μια συνεργασία με το κράτος και σε εκείνες που απέκλειαν εκ των προτέρων μια τέτοια προοπτική, αφετέρου δε συνέβαλε στο να επαναπαυθεί ένας ικανός αριθμός από αυτές, που θεώρησαν ότι τα άλυστα γυναικεία ζητήματα θα μπορούσαν να προωθηθούν μέσα από τους θεσμούς.³⁵ Όπως έδειξαν οι συγκριτικές μελέτες των Lee Ann Banaszak, Karen Beckwith

33. Για παράδειγμα στην Ελλάδα έγινε δεκτή η συνταγματική κατοχύρωση των θετικών διακρίσεων για τις γυναίκες· βλ. *Σύνταγμα της Ελλάδας*, άρθρο 116, παρ. 2, ΦΕΚ 85/Α/18.4.2001, σ. 1651.

34. Βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών», *ό.π.*, σ. 295-297. Για μια ευρύτερη συζήτηση, βλ. τα άρθρα των δύο αφιερωμάτων, με τίτλο «Φεμινισμός-Πολιτική Α'» και «Φεμινισμός-Πολιτική Β'», *Δίπνη*, τχ. 3, 1988, σ. 4-31 και *Δίπνη*, τχ. 4, 1989, σ. 4-35, αντίστοιχα.

35. Πρβλ. το κείμενο που συνέταξαν ορισμένες ακτιβίστριες που αποχώρησαν το 2004 από το Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας: Γ. Ντούσια - Ει. Ριζάκη - Δ. Σούλιου - Χρ. Στέκα, «Μπορούν οι πολιτικές ισότητας να συμπεριλάβουν στους στόχους τους την απελευθέρωση των γυναικών;», www.femnetsalonica.gr/fem_cent_Athin.htm.

και Dieter Rucht για τα γυναικεία κινήματα σε χώρες του δυτικού κόσμου (Ευρώπη, ΗΠΑ), η απονομή μεγαλύτερης τυπικής ισότητας προς τις γυναίκες στον 20ό αιώνα συνυφάνθηκε με την ανασυγκρότηση των δομών του ίδιου του κράτους στις χώρες αυτές προς πιο εκσυγχρονιστικές κατευθύνσεις.³⁶ Η διαδικασία αυτή είχε αμφίδρομες επιπτώσεις τόσο ως προς τις γυναικείες-φεμινιστικές συλλογικότητες όσο και για το ίδιο το κράτος, πρωτίστως δε επέτεινε τις ενδοφεμινιστικές συγκρούσεις.

Όλα τα προηγούμενα δεν είναι επίσης άσχετα με «τον τρόπο με τον οποίο χειραγωγούνται οι έννοιες και οι ορισμοί»,³⁷ όπως το έχει θέσει η Joan Scott. Η χειραγώγηση και η μεταστροφή των εννοιών του φεμινιστικού κινήματος από τις εκάστοτε θεσμικές και πολιτικές εξουσίες γίνεται για να νομιμοποιήσουν τις δικές τους επιλογές, που συμπίπτουν μόνο εν μέρει με τις διεκδικήσεις των κινηματικών φορέων. Ακόμη και η απλή χρήση του κινηματικού λεξιλογίου από τους θεσμικούς φορείς αποδυναμώνει τα αιτήματα, απογυμνώνοντας τα από την κριτική τους διάσταση.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα αποδυνάμωσε εξίσου το φεμινιστικό αγώνα η στροφή ενός μέρους του φεμινιστικού στελεχικού δυναμικού προς τα όργανα και τις επιτροπές της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και σε εκείνα των διεθνών οργανισμών που προωθούν πολιτικές για τις γυναίκες, όπως ο ΟΗΕ. Μετατρέποντας τον τρόπο εμπλοκής τους από αγωνιστικό ακτιβισμό σε επαγγελματική ή εθελοντική παρέμβαση σε επιτροπές (εμπειρογνομόνων κ.ά.) οι δραστήριες φεμινίστριες έτειναν να αποκοπούν από την άμεση επαφή με τις εθνικές-τοπικές συλλογικότητες και τα μέλη τους.³⁸ Ταυτόχρονα αρκετές γυναικείες οργανώσεις μετουσιώθηκαν από ομάδες αγώνα σε ομάδες πίεσης προς τις εκάστοτε πολιτικές και γραφειοκρατικές ηγεσίες.³⁹

36. Βλ. L.A. Banaszak - K. Beckwith - D. Rucht (επιμ.), *Women's Movements Facing the Reconfigured State*, Cambridge University Press, 2003. Βλ. και Γ. Αθανασάτου, «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους: μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού», στο Κ. Σπανού (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Σάκκουλας, Αθήνα 1995, σ. 295-307.

37. Βλ. J.W. Scott, «Αποδομώντας το δίλημμα “ισότητα ή διαφορά”, ή αλλιώς η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό», στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, ό.π., σ. 156.

38. Αν εξαιρέσει κανείς τις αμιγώς γυναικείες συναντήσεις, όπως εκείνες που οργανώνει ο ΟΗΕ, η συμμετοχή ομάδων φεμινιστριών στα διεθνή κινήματα τα τελευταία δέκα χρόνια δεν υπερβαίνει το 10%· βλ. J. Smith, «The Transnational Processes and Movements», στο D.A. Snow κ.ά. (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, ό.π., σ. 321.

39. Βλ. π.χ. την ίδρυση το 1990 του Ευρωπαϊκού Λόμπυ Γυναικών (European Women's

Και αυτή η αλλαγή αντέστρεψε τη φιλοσοφία που είχε ενστερνιστεί μια σημαντική μερίδα του φεμινιστικού κόσμου η οποία απέρριπτε κάθε είδους πολιτική μεσολάβηση και συμμετοχή στα πολιτειακά όργανα.

Ακόμη περισσότερο υπέσκαψε τις κινηματικές μορφές δράσης η χρηματοδότηση γυναικείων και φεμινιστικών οργανώσεων που ιδρύθηκαν ως ή μετεξελίχθηκαν σε μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ), αλλάζοντας δραστικά το τοπίο και την υφή των γυναικείων συλλογικοτήτων του κινήματος των ετών 1960-1980. Η εξέλιξη αυτή, που είναι κοινή στις δυτικές χώρες, έχει συμβάλει στην αλλαγή της φυσιογνωμίας και του τρόπου λειτουργίας τους καθώς και του τρόπου εμπλοκής και δραστηριοποίησης των μελών τους, σε εμφανή αντίθεση προς την προηγούμενη ανεξάρτητη και εντελώς αυτόνομη προσφορά αλληλοβοήθειας και εθελοντικής-συντροφικής παροχής συμβουλών και ενημέρωσης προς άλλες γυναίκες.⁴⁰

Μετά από 30 περίπου χρόνια λειτουργίας των δομών για την «ισότητα των φύλων» σε εθνικό, διακρατικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο αποδείχτηκε ότι οι δράσεις που αναλήφθηκαν δεν κατάφεραν να αλλάξουν ριζικά το τοπίο των έμφυλων σχέσεων και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες. Οι σχετικές προσπάθειες οδήγησαν σε περιορισμένες νομοθετικές και κοινωνικές αλλαγές (πέρα από εκείνες που εισήχθησαν αρχικά κάτω από την πίεση των φεμινιστικών κινητοποιήσεων), παρά την έντονη και ειλικρινή δραστηριοποίηση ορισμένων φεμινιστριών (ως κυβερνητικών στελεχών, προϊσταμένων ειδικών γραφείων κ.λπ.) και παρά την υπογραφή διακηρύξεων και συμφωνιών από τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από τον ΟΗΕ και τα κράτη-μέλη τους. Και αυτό ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο κάθε στελεχικό δυναμικό και κάθε φορέας προσπάθησε να επιτύχει τους στόχους του. Εξειδικευμένες μελέτες έχουν δείξει ότι, αν εξαιρέσει κανείς τη Σουηδία όπου η ισότητα ανδρών και γυναικών έχει γίνει βασικός πυ-

Lobby), μιας οργάνωσης ομπρέλα για εθνικές γυναικείες και φεμινιστικές οργανώσεις της Ευρώπης, που παίζει έκτοτε ρόλο άμεσου συνομιλητή με αναγνωρισμένο συμβουλευτικό ρόλο τόσο στο Συμβούλιο της Ευρώπης όσο και στο Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο του ΟΗΕ.

40. Η μετά το 1989 στροφή των αποφάσεων των ευρωπαϊκών οργάνων προς τη θεσμοποίηση και επαγγελματοποίηση του εθελοντισμού μετασχημάτισε τον κοινωνικό και πολιτικό προσανατολισμό πολλών οργανώσεων που λειτουργούν έκτοτε με αναγνωρισμένη από το κράτος νομική μορφή και έλεγχο· πρβλ. Κ. Ροζάκου, «Κοινωνικότητα» και «κοινωνία αλληλεγγύης». Η περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 32, 2008, σ. 114.

λώνας των κρατικών πολιτικών, τα υπόλοιπα δυτικά κράτη δεν κατάφεραν να υλοποιήσουν ικανοποιητικά την ένταξη ή ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές (gender mainstreaming), με όποιο τρόπο κι αν αυτές γίνονται αντιληπτές, μέσα στις διαφορετικές συνθήκες και τους ιδιαίτερους θεσμούς κάθε χώρας.⁴¹ Γενική φαίνεται η διαπίστωση ότι η εφαρμογή των μέτρων για την κατάργηση των διακρίσεων κατά των γυναικών στην Ευρώπη παρουσιάζει έλλειμμα, εμφανίζοντας μεγάλη διάσταση μεταξύ λόγων και έργων.⁴²

Τα πιο πάνω δεδομένα συνδέονται με μια κρίσιμη οπισθοχώρηση της άσκησης των γυναικείων δικαιωμάτων, ιδιαίτερα από τότε που άρχισαν να επιβάλλονται οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές (νωρίτερα στις ΗΠΑ και αργότερα στην Ευρώπη).⁴³ Η οπισθοχώρηση στηρίζεται σε επιχειρήματα γύρω από την αντίληψη ότι οι γυναίκες έχουν πλέον κατακτήσει όλα όσα δικαιούνται και ότι ο φεμινισμός δεν μπορεί να αντιπροσωπεύσει πια τα συμφέροντα των γυναικών, διότι εκτός των άλλων αγνοεί την οικογένεια και τη μητρότητα.⁴⁴ Σε αυτή την οπισθοχώρηση προσπάθησε να απαντήσει η κίνηση για την πρόωθηση των ποσοτώσεων (quotas) και την ισάριθμη αντιπροσώπευση (parité) ως θετικών μέτρων υπέρ των γυναικών στους τομείς της διοίκησης και της εκλογικής διαδικασίας, οι οποίες ναι μεν κατοχυρώθηκαν νομοθετικά σε αρκετές δυτικές χώρες (π.χ. ψήφισμα των ποσοτώσεων στην Ελλάδα, ψήφισμα της ισάριθμης αντιπροσώπευσης στη Γαλλία), αλλά δεν κατάφεραν να λειτουργήσουν έμπρακτα προς την κατεύθυνση της εξισωτικής ανατροπής

41. Βλ. M. Daly, «Progress of Gender Equality in Public Policy in the Study Countries. A Comparative Analysis of Gender Mainstreaming», στην Ευρωπαϊκή Διάσκεψη του EQUAPOL, «Gender Equality Policy in Europe: Making Progress in Difficult Times», Αθήνα 25-26.11.2004, σ. 1-12 (για το Βέλγιο, τη Γαλλία, την Ελλάδα, την Ιρλανδία, τη Λιθουανία, την Ισπανία, τη Σουηδία και τη Μ. Βρετανία). Βλ. επίσης, P. Meier - E. Lombardo - M. Bustelo - M. Pantelidou Maloutas, «Gender Mainstreaming and the Benchmarking Fallacy of Women», *The Greek Review of Social Research*, τχ. 117B, 2005, σ. 35-61.

42. Βλ. E. Lombardo, «EU Gender Policy: Trapped in the “Wollstonecraft Dilemma”?», *The European Journal of Women’s Studies*, τχ. 10/2, 2003, σ. 159-180.

43. Για τις ΗΠΑ βλ. τη γνωστή, αν και αμφιλεγόμενη, μελέτη της S. Faludi, *Backlash. The Undeclared War Against American Women*, Anchor Books-Doubleday, Ν. Υόρκη 1992 [α' έκδ. 1991], καθώς και L. Flanders (επιμ.), *The W Effect: Bush’s War On Women*, The Feminist Press at the City University of New York, Ν. Υόρκη 2004· για την Ευρώπη βλ. ενδεικτικά, Ch. Delphy, «Οι φεμινιστικοί αγώνες και η πατριαρχική απειλή», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 28.11.2004, σ. 39, 42.

44. Βλ. A. Oakley - J. Mitchell (επιμ.), *Who’s Afraid of Feminism? Seeing through the Backlash*, Penguin, Λονδίνο 1997, σ. 33-34.

της ανδρικής πρωτοκαθεδρίας, εφόσον είτε δεν εφαρμόζονται καθόλου είτε δεν εφαρμόζονται ουσιαστικά, καθώς δεν έχουν τα αρχικώς αναμενόμενα αποτελέσματα, παρά τις μικρές θετικές αποκλίσεις που παρατηρήθηκαν.⁴⁵ Η προώθηση των συγκεκριμένων διεκδικήσεων έγινε άλλωστε αφορμή να κατακερματιστεί για άλλη μια φορά η φεμινιστική συλλογικότητα, με την εσωτερική κρίση της να βαθαίνει.

Από την άλλη η φεμινιστική ανάλυση των κοινωνικών δεδομένων, η οποία προσέφερε τις προηγούμενες δεκαετίες καινούριες ερμηνευτικές θεωρήσεις σε ιδεολογικοπολιτικό και σε επιστημονικό επίπεδο σε ευρύ φάσμα του πληθυσμού, έδωσε τη σκυτάλη σε νέες αναλύσεις και κριτικές καθώς και σε άλλου τύπου κινητοποιήσεις, όπως εκείνη των ομοφυλόφιλων και γενικότερα των ατόμων του κινήματος ΛΟΑΤΚ (LGBT, Queer κ.ά.).⁴⁶ Ορισμένα άτομα που προσέβλεπαν παλαιότερα στον φεμινισμό ως την εναλλακτική εκείνη θεώρηση που θα μπορούσε να φέρει μεγάλες κοινωνικές ανατροπές στον τομέα των έμφυλων σχέσεων και που εμπνεύστηκαν από αυτόν, έχουν σήμερα στραφεί προς άλλες πιο αυτόνομες κατευθύνσεις. Όσο και αν μέσα στο συγκεκριμένο κίνημα έχουν δραστηριοποιηθεί αρκετά δρώντα υποκείμενα του φεμινιστικού χώρου, όσο και αν αρκετές αναλύσεις για τους κοινωνικούς περιορισμούς του φύλου και την περιοριστική λειτουργία της ετεροσεξουαλικότητας παραμένουν κοινές, δεν παύει να υπάρχει ένα ποσοστό διεκδικήσεων για τις οποίες αυτή τη στιγμή χρειάζονται επιμερισμένες αναλύσεις και δράσεις.

Έτσι ή αλλιώς στις αρχές του 21ου αιώνα συμβαίνει αυτό που σημειώνουν η Βενετία Καντσά και ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης όταν αναφέρονται στις διεργασίες που γίνονται τον τελευταίο καιρό στον ακαδημαϊκό χώρο, δηλαδή «[η] αναγνώριση ότι το φύλο δεν αποτελεί παρά μία μόνο –και όχι απαραίτητα τη σημαντικότερη– από τις πολλαπλές παραμέτρους που συγκροτούν την υποκειμενικότητα σήμανε το τέλος του φύλου ως προνομιακού τύπου για την ανάλυ-

45. Για τις σχετικές αντιρρήσεις βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Πολιτική υπέρ της ισότητας ή “ισότητα” υπέρ της πολιτικής; Η ιδεολογική λειτουργία της διεκδίκησης του 35%», *Δίπνη*, τχ. 4, 1989, σ. 25-28, και της ίδιας, *Το φύλο της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 65-101· Ε. Βαρίκα, «Επανίδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας; Το αίτημα της ισάριθμης αντιπροσώπευσης των φύλων», στο της ίδιας, *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, ό.π., σ. 309-351. Για τα αποτελέσματα της εφαρμογής της ισάριθμης αντιπροσώπευσης στη Γαλλία, βλ. J. Wallach Scott, *Parité! Sexual Equality and the Crisis of French Universalism*, University of Chicago Press, Σικάγο 2005.

46. Για περισσότερα για το θέμα, βλ. Α. Αποστολλέλη - Α. Χαλκιά (επιμ.), *Φύλο, σώμα, σεξουαλικότητες: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2012.

ση της διαφοράς».⁴⁷ Ακόμη, αν σήμερα, σε μια περίοδο γενικού αναστοχασμού, πολλοί/πολλές πιστεύουν στην ανάγκη να μην υπάρχει ένας δογματικός και καθοδηγητικός φεμινιστικός λόγος, με ποιον τρόπο θα συγκροτηθεί το συλλογικό υποκείμενο που θα διεκδικήσει ευκαιρίες και την κατάργηση στην πράξη της υποδεέστερης κοινωνικής θέσης των γυναικών και τη μη δεσμευτική-καταπιεστική παρουσία του φύλου; Η (ακαδημαϊκή) θεωρητική επεξεργασία και η κριτική ανασηματοδότηση των κοινωνικών φαινομένων εμπιρεύει βεβαίως πολιτικά μηνύματα και επιφέρει συμβολικές αλλαγές, όπως τονίζει μεταξύ άλλων και η Judith Butler,⁴⁸ αλλά ίσως αυτό δεν αρκεί για να ξεριζώσει τις εγκαθιδρυμένες έμφυλες δομές και τις κυρίαρχες αντιλήψεις.

Με λίγα λόγια η κρίση του φεμινισμού παρουσιάζεται στις μέρες μας περισσότερο βαθιά από άλλοτε: οι φεμινιστικές διαφωνίες είναι τέτοιας υφής που οδηγούν σε μια δυσκολία εύρεσης κοινών τόπων και στόχων προς διεκδίκηση.⁴⁹ Και για να δημιουργηθεί ένα κίνημα πρέπει να υπάρχει σύγκλιση σε ορισμένα βασικά τουλάχιστον αιτήματα.⁵⁰ Τουναντίον όσες και όσοι θα ήθελαν σήμερα να αγωνιστούν για την εξάλειψη της *de facto* ανισότητας των γυναικών και της περιοριστικής λειτουργίας του φύλου αντιμετωπίζουν διλήμματα που ολοένα πολλαπλασιάζονται: υπέρ ή κατά της ενδυνάμωσης των κρατικών πολιτικών σχετικά με τα έμφυλα ζητήματα; Συνεργασία και δράση μέσα στα κόμματα ή όχι; Το φεμινιστικό κίνημα να λειτουργεί ως κομμάτι ενός ευρύτερου κινήματος για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δημοκρατία και την κοινωνική δικαιοσύνη ή να δραστηριοποιείται αυτόνομα; Αποδόμηση του (κοινωνικού) φύλου ή βελτίωση των ήδη στοιχειοθετημένων έμφυλων ταυτοτήτων; Και άλλα πολλά...

5. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ

Είναι αλήθεια ότι η τρέχουσα οικονομική κρίση αποδυνάμωσε ή διέλυσε αρκετές γυναικείες-φεμινιστικές συλλογικότητες που δεν άντεξαν στις αλλαγές

47. Βλ. Β. Καντοά - Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή. Χρήσεις του φύλου στις κοινωνικές επιστήμες», στο Β. Καντοά - Β. Μουτάφη - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 3.

48. Βλ. J. Butler, *Undoing Gender*, ό.π., σ. 223 κ.ε.

49. Βλ. τη συνέντευξη της Ε. Βαρίκα στη Λ. Φιλοπούλου, «Το φεμινιστικό κίνημα χρειάζεται νέους στόχους», <http://rednotebook.gr/details.php?id=4538>.

50. Βλ. S. Tarrow, *Power in Movement*, ό.π., σ. 144.

των αναδιαρθρώνομενων κρατών τους ούτε στην πρόσφατη επέλαση της λιτότητας, ιδιαίτερα στην Ελλάδα.⁵¹ Προτού όμως γίνει αυτό, οι φεμινιστικές οργανώσεις είχαν φθαρεί και απομαζικοποιηθεί από σωρεία παραγόντων, όπως εκείνοι που προαναφέρθηκαν. Οι φεμινιστικές συλλογικότητες που δραστηριοποιούνται σήμερα σε εθνικό επίπεδο στα ευρωπαϊκά κράτη είναι περιορισμένες και δεν συνιστούν κινήματα, αφού σπάνια συνεργάζονται και δεν διατυπώνουν συστηματικά και με ένταση έναν συλλογικά διατυπωμένο διεκδικητικό λόγο.

Η κατάργηση πολλών κεκτημένων δεν έχει προς το παρόν ενεργοποιήσει τις κατά τόπους φεμινιστικές δυνάμεις που αμήχανες παρατηρούν τις αμβλωτικές παρενέργειες ενός εγχώριου και ευρωπαϊκού συστήματος που είχε προς στιγμή δείξει να αφουγκράζεται τις ανάγκες τους. Αρκετές από τις υπάρχουσες φεμινιστικές οργανώσεις ενώνονται τώρα σε υπερεθνικό επίπεδο ως μέλη της παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών, αλληλοϋποστηριζόμενες και από άλλης στόχευσης συλλογικότητες.⁵² Οι μάλλον αγεφύρωτες διαφωνίες μεταξύ εκείνων που πιστεύουν στην τοπική (εθνική) κυρίως δραστηριοποίηση και εκείνων που πιστεύουν σε μια παγκοσμιοποιημένη κινητοποίηση συνιστούν και αυτές μέρος της κρίσης.⁵³

Εντέλει, αν και η φεμινιστική εκστρατεία έχει μια μακρά πορεία αμφισβήτησης του συστήματος έμφυλων σχέσεων, με πολλές ήττες, λίγες νίκες και αμέτρητα σκαμπανεβάσματα, σήμερα βρίσκεται σε ένα ακόμη κρίσιμο σταυροδρόμι, με τα προβλήματα να οξύνονται. Ο δρόμος που πρέπει να διανυθεί για την άρση αυτών των εξουσιαστικών σχέσεων είναι μακρύς· και αυτή η τελευταία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο αν η κοινωνική κρίση που ενυπάρχει μόνιμα ως προς το φύλο, και τώρα εν μέσω μιας ιδιαίτερα σκληρής οικονομικής κρίσης, μετατραπεί σε συλλογική εξέγερση και διαμαρτυρία.

51. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις γυναικείες και φεμινιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα περιέχει η μελέτη που εκπόνησε το ΕΚΚΕ για λογαριασμό της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων, με τίτλο «Χαρτογράφηση των γυναικείων αρχείων όλης της χώρας και καταγραφή του υλικού τους με στόχο τον εμπλουτισμό του Ιστορικού Αρχείου της ΒΘΙΦ με νέο υλικό», Μάιος-Νοέμβριος 2012, με υπεύθυνη έργου την ιστορικό Ι. Παπαθανασίου.

52. Βλ. για παράδειγμα τη δραστηριοποίηση της Παγκόσμιας Πορείας Γυναικών, τη συμμετοχή φεμινιστικών ομάδων στο Κίνημα των Κινημάτων (Alter Summit) κ.ά.

53. Για μια επισκόπηση βλ. Α. Basu, «Παγκοσμιοποίηση του τοπικού/τοπικοποίηση του παγκόσμιου: χαρτογραφώντας διεθνή κινήματα γυναικών», στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική πρακτική*, ό.π., σ. 493-508.